

RAFA GIL

De la mar a Morella

Joan Francesc Mira fa un viatge apassionat pel nord dels valencians, terra antiga i amagada que s'escampa entre muntanyes fins a la mar formant un paisatge únic.

Totes les terres poden ser el nord d'algun sud o d'algun centre, tot depèn, com és natural, de la perspectiva del viatger o de la posició del mapa. També poden ser, per la mateixa raó, el sud d'algun nord. Però el Maestrat i Morella, per als valencians, difícilment poden ser contemplats en una altra perspectiva que no siga la septentrional: el nostre nord, les nostres terres altes, la nostra substància –vista des de més avall– més alta i antiga. És comprensible que, als qui vénen de més amunt, aquesta manera de mirar els resulte sorprenent, però és la nostra i per tant és l'autèntica i vertadera, la que compta per a nosaltres. Entre algunes altres coses perquè, com ja apuntava sàviament Cavanilles fa dos segles, és la visió que ens presenta davant dels ulls la més extensa realitat del que és la geografia, la terra i l'arquitectura del país dels valencians: un panorama de muntanyes i de pobresa històrica, amb una miqueta de pla que només l'artifici constant dels natius omple de vegetals aprofitables. Aquest regne és fet de muntanya molt més que de planes, de roca molt més que de terra tova, de molta més lleinya que de verdor suau, i de molta més pedra

gòtica que de barroca. I aquest nord valencià –de Peníscola o Morella, per traçar una ruta de castell a castell– és també com una síntesi de tota la resta: el que hem dit d'història pobra i de muntanya, més una part de litoral amb fàbriques, densitat humana, turisme i hortalisses.

El País Valencià no és vist com una terra de velles històries violentes, de muntanyes, boscos i castells, i tanmateix també en té, de tot això, la part que li correspon, que no és poca, especialment ací, aquesta terra del nostre nord, per on va entrar, i s'hi va quedar, la història que ens ha fet valencians, la que ve de Jaume I, del segle XIII i de la nostra pròpia fundació com a entitat amb nom propi per a anar pel món. No debades tenim, per ací dalt, dos dels més espectaculars bastions o forteses del regne, un per a guardar la mar i un altre per a vigilar la muntanya. Des de temps molt antic, qui ocupava Peníscola podia controlar el litoral entre l'Ebre i Sagunt, i qui dominava Morella dominava també una extensa regió per on passen vellíssimes rutes entre Aragó i la mar. Això ho sabien el rei i els nobles aragonesos, ho sabien els templers i ho sabia Cabrera i els generals liberals. I Franco: els na-

VICENT A. JIMENEZ

cionales arribaren al Mediterrani a la vista de Peníscola, i en aquell punt ja quedà tot decidit.

Caçadors i oliveres. Aquesta és una terra de passos que foren difícils i ben guardats, de fortaleses altes i de pobles que tingueren bona muralla (visiteu Ares o Benassal), de rutes estratègiques d'est a oest i de velles vies romanes de nord a sud, a la vora de les quals trobareu oliveres tan antigues i nobles com l'arqueologia clàssica. Llàstima que cap llei ni autoritat no se n'ocupe, perquè les oliveres del Maestrat haurien de ser tan venerades, i haurien de ser protegides i conservades amb tant d'amor, com el monument més sagrat. Qui visite el Molí de Cervera, una almàssera ben restaurada per gent que sap el valor de coses com aquesta, podrà comprovar que la vella maquinària de l'oli val com un monument tant com el palau més noble. I per la rambla amunt –per aquesta o per qualsevol riu o barranc– és ja tot una orografia torturada, feta de serres que s'entrevessen, de moles, ports, corrents eixuts que han excavat parets profundes, cingles i muralles de roques esquerpes. Per ací, en indrets que ara són silenciosos i d'aire inhòspit i abrupte, hi hagué en temps molt reculats corrents d'aigua que degueren ser vius i abundosos, prats d'herba fresca on pasturaven cèrvols i cavalls salvatges. I caçadors a l'aguait dels animals abundants, que ens han deixat a les balmes de roca un dels mostraris més admirables de l'art mesolític: el barranc de la Valltorta és una galeria d'escenes de cacera, de siluetes que dansen brandant els arcs i les fletxes, de batalles primàries i d'animals que salten àgilment fugint de les sagetes. És la nostra pintura més primitiva, un testimoni fràgilment preservat durant vuit o deu mil·lenaris i que ha estat a punt de desaparèixer del tot en pocs anys, víctima del vandalisme habitual de gent bastant més salvatge que els caçadors de cabres. Ara el visitant pot veure el que se n'ha salvat, finalment protegit, i explicat, amb les instal·lacions adequades. Una obra correcta: qui sap si el país, finalment, se civilitza una miqueta. Potser no tinga tanta sort el bosc, si algú no hi posa remeis més efectius que no els que hi han aplicat fins ara. Aquesta era, i és en part encara, una terra de boscos extensos, de pinars en les zones més altes i d'alzinars o carrascars en la resta. I encara en queden, a pesar dels milers i milers dels millors arbres que hi va fer tallar la Marina espanyola al segle XVIII, a pesar de les enormes quantitats de travesses de ferrocarril que van eixir d'aquestes muntanyes, i a pesar de l'expansió dels conreus de subsistència a expenses del bosc. Aquests últims anys, les pluges àcides i els fums corrosius de la central tèrmica d'Andorra s'han afegit a la catàstrofe repetida de les flames. Ningú no reconeix la culpa de res, tot

D'esquerra a dreta i de dalt a baix, Peníscola, Morella i Benassal. Des de temps molt antics, qui ocupava Peníscola podia controlar el litoral entre l'Ebre i Sagunt, i qui dominava Morella dominava també una extensa regió per on passen vellíssimes rutes entre Aragó i la mar. Aquesta terra és de passos difícils i ben guardats, de fortaleses altes i de pobles que tingueren bona muralla, com Benassal.

VICENT A. JIMÉNEZ

La basílica de Santa Maria de Morella (dalt) amaga un cor excepcional. Els masos, antics o moderns, omplen els racons i els pobles d'aquesta terra.

hom és perfectament irresponsable, innocent, i mentrestant l'estiu passat es cremaren milers d'hectàrees del millor bosc morellà, i uns altres milers d'arbres es van morint lentament, el verd esdevé groc i malalt, i les àguiles que sobrevolen les muntanyes ja no sabran reconèixer aquest nou paisatge desolat.

Pedra seca. Masies. En qualsevol cas, si ara aquestes muntanyes fan al foraster l'efecte de ser més atractives per a la visita que no per a la vida quotidiana, no devien fer el mateix als repobladors cristians del segle XIII —catalans la major part, què hi farem—, els quals no tenien cap amor especial pels litorals d'aquesta part ni per les platges que ara ocupen massivament els turistes d'estiu. Alguns d'aquells nous —o primers— valencians es van quedar prop de la mar, és cert, però molts més se n'anaren directament a la muntanya, fins a Morella i fins a Vilafranca i al riu de les Truites, on Jaume I definia la frontera del regne. Per allà dalt es van dispersar en viles i en masies, i van ocupar detalladament la terra. Aquesta terra és país de masos, escampats per les valls i pels racons més allunyats de la muntanya, masos tan antics com la població del segle XIII, o tan moderns com aquest segle XX, senyorials, fortificats com castells, o simples cases de camperols pobres, arrendataris i mitgers. La major part són ara buits i abandonats, esdevinguts ruïna esbucada i coberta d'herbei, i oberts a la vista de qui vulga evocar tanta duresa de vida i tant de fred com s'hi devia acumular quan eren poblats. En alguns llocs, però, s'ha produït el petit miracle de la supervivència, i si hi ha una comunicació no massa difícil, aigua i llum hom instal·la uns centernars de porcs o uns milers de pollastres, i es pot anar passant

ARXIU

Catí. Els nous —o primers— valencians, aquells catalans del segle XIII, es van dispersar en viles i en masies, i van ocupar detalladament la terra.

la vida. La dispersió del poblament, les masies ocupant les valls i les falques, els camins, les fonts, els bancals, han deixat amb els segles una acumulació de presències que es mantenen ben vives encara per a qui les sàpiga mirar: és un paisatge humanitzat en la seua duresa, fet d'arquitectures aspres de pedra seca o de pedra escairada, d'aljubs i abeuradors, parets infinitament multiplicades a les falques de la muntanya, ponts i entradors. Hi ha una antiga arquitectura de l'aigua, en forma d'aqüeductes al peu de Morella, o en forma de fonts delicioses a Sant Mateu i a Catí, construïdes fa segles en pedra gòtica o en pedra neoclàssica i polida. Hi ha templets que cobreixen les piques com un dosser o un baldaquí, rentadors com capelles i abeuradors que semblen un monument religiós. I sobretot hi ha una prodigiosa arquitectura de la pedra seca, amb els camps que han anat pujant amunt en terrasses, mantinguts enlaire per murs perfectament bastits, i estudiadament coronats amb el gust de l'obra ben feta.

Amb segles, les pedres de les tanques i dels murs de bancal s'han cobert de líquens i de molsa, han adquirit una dignitat pròpia, que ningú no ha còpsat més bé que la meua amiga Pilar Dolz, pintora morellana, en molts dels seus gravats. El secret d'aquesta arquitectura —que ara es recupera i s'ensenya a l'escola de pedrapiquers de Traiguera— estava a saber elegir cada pedra, sospesar-la, trobar el seu lloc en la paret o en la volta, i encaixar-la-hi, una cosa que sembla tan fàcil i que no ho és gens. Així és com aquest art ha produït, ací com en algunes altres comarques de la muntanya valenciana, un paisatge de camps construïts, fet de terrasses que converteixen llomes senceres en àmplies escalinates de bancals, i puguen i s'escampen fins a constituir un autèntic miracle fet per mans humanes, en aquesta terra de tants prodigis celestials.

Viles i ciutats. Aquest paisatge construït amb infinita paciència de segles no és, evidentment, l'única forma de l'art, ni l'únic solatge de la història. Ací, des dels inicis medievals, els mercaders i els senyors van ser patrons constants de les arts, i també ho va ser una església amb bons recursos per a gastar. Per Morella o per Catí, per Cincorres o per Sant Mateu, van passar escriptors i pintors acreditats, o hi van enviar des dels seus obradors encàrrecs importants. Sense comptar els productors locals de nom poc conegut, però de mà experta. Si hom entra a la basílica de Santa Maria de Morella, hi trobarà un cor excepcional, amb una estructura de volta plana, probablement inspirada en el gòtic anglès, amb una escala en espiral d'aire renaixentista i manifestament italià, i un fantàstic judici final al rerecor que segurament és obra d'un artista local:

per ací passaven molts camins. Per ací també hi hagué, en la gran època dels segles XV al XVI, una esplèndida producció d'orfebreria: de Traiguera, de Sant Mateu i de Morella mateix van eixir calzes, custòdies i creus processionals d'una rara perfecció. Pense que si la història dels darrers segles haguera estat més tranquil·la i si entre tropes napoleòniques, destrosses de carlins i liberals, i desficacis de milicians diversos, no haguessen fet pagar a aquestes terres el tribut de mitja dotzena de guerres amb el saqueig i la rapinya corresponents, la riquesa que ens hauria arribat en forma de retaules, escultures, frescos, quadres i joies d'església, seria inimaginable. Després de tanta pèrdua, visitar les esglésies de Sant Mateu o de Morella és encara una font de sorpreses, tan vives com la contemplació dels casals i palaus que van deixar els temps de poder d'aquestes viles, quan la transformació i el comerç de la llana eren font de contactes internacionals i de riquesa acumulada. En queda sobretot el record, perquè no va ser possible convertir aquella tradició en indústria moderna en gran escala: quan en 1929 tancava la Fàbrica de Giner, i els capitals, i els obrers emigraven a Barcelona o a Terrassa, quedava tancat un capítol possible de la història moderna. Ara, aquella colònia industrial, readaptada a nous usos, mereix almenys una visita evocadora. En tot cas, qui sap per què una indústria moderna no ha estat en aquestes viles –amb l'excepció de Vilafranca– la continuació d'activitats antigues. Com si tot allò que havia acumulat la història més llunyana haguera estat anul·lat per la història més recent: del XIII al XVIII hi hagué cinc segles de construcció, de comerç i de riquesa, i després dos de guerres, de destruccions i de camí cap a l'abandonament i la soledat. Potser la primera guerra carlista, la de Cabrera, marcà un punt d'inflexió en la història: les destruccions d'aquell moment, amb el castell de Morella reduït a ruïnes i el convent de Sant Francesc esbucats i convertits en caserna, ja no han estat mai reparades. Tampoc no ha estat reparada, per cert, la confusió de noms que va provocar també aquella guerra: els mapes militars del govern de Madrid anomenaven “Maestrazgo” tot el territori d'operacions amb centre a Morella, des del baix Aragó fins a Tortosa, i “Maestrazgo” ha quedat, sense més base històrica que aquesta. Una certa “Mancomunidad Turística”, un de tants productes preservats del temps franquista, hi té també una gran part de culpa, i ha repartit a l'entrada dels pobles capelletes i retaules suposadament típics. És veritat, això sí, que la relació amb terres del regne d'Aragó ha estat per ací dalt molt intensa: això es veu des de l'arquitectura del palau morellà del cardenal Ram, fins a l'aflluència d'aragonesos a la festa de Sant Antoni del Forcall o al santuari de la Balma. Ací, en una es-

glésia impressionant, enfonsada en una alta muralla de roca, portaven fins fa pocs anys els endimoniats de moltes llegües lluny, de comarques dels “tres regnes”, per tal que la Mare de Déu els traguera els diables del cos. Diu que sovint el miracle funcionava, i després de molts ciris, danses d'arcàngels i mans lligades amb cintes sagrades, més d'una víctima de les forces infernals –les que tots portem a dins, supose– en resultava bastant alleugerida i alleujada. Ara mateix, la Balma és encara centre de devocions miraculoses i de fe en prodigis més domèstics i modestos, els beneficiaris dels quals cobreixen els murs del santuari amb exvots de cera o de plàstic, cartilles militars o temaris d'oposicions aprovades. Al Forcall, cada any, Sant Antoni triomfa dels dimonis entre coets i flamerades, i a la Balma Sant Miquel derrota Satanàs cada setembre. Com ha estat sempre i com ha de ser eternament. Per això aquest petit país tan antic és terra de misteris bíblics repetits en els Sexennis de Morella,

Les santantonades del Forcall i la Fàbrica Giner. La riquesa d'altres temps, que no es va poder convertir en indústria moderna, viu en les tradicions.

La Balma. Aquesta església impressionant, enfonsada en una alta muralla de roca, és encara centre de devocions miraculoses.

RAFA GIL

i terra de rogatives, pelegrinatges a Sant Pere de Castellfort, retaules recitats, o danses de pastors i de guerrers a la Todolella, amb versos de molt difícil ruralitat:

*Virgilio ser quisiera en lo elegante
o imitar a Cicerón en lo estudiante,
a un Ovidio, Nebrija y Calepino,
en aqeste tan célebre camino.*

etcètera. Al segle XVIII hi hagué clergues i cavallers lletrats que van omplir la comarca de textos increïbles.

De Morella a a mar. Morella és ara, per mi, una perfecta delícia de ciutat, una antiga i orgullosa ciutat de tres mil habitants en un espai urbà que es recupera a poc a poc de l'abandó i de la ruïna. Sembla que per fi, després de tants anys d'incúria oficial i de passivitat local, se'n recorden entre tots, del que aquest lloc re-

La festa del Sexenni.
Aquest petit pais tan antic és terra de misteris bíblics.

ARKIU

El monestir de la Tinença i els Ports de Morella. El visitant té la rara emoció d'anar per terres d'una puresa de paisatge encara intacta.

presenta, un lloc "que no fa a nul hom sinó a rei", com diu la placa al costat dels finestrals gòtics, i com va escriure amb tota veritat el rei en Jaume. On es pot contemplar alguna de la millor arquitectura del país, i on es pot menjar de manera esplendorosa, que no és dir poc: la trumfa en el corder o en la perdiu és també una obra d'art que mereix un viatge. Aquesta gent són uns valencians mesurats i tan ben ajustats a la pedra gòtica com als concerts d'orgue i al menjar civilitzat, una gent de poques estridències i de molta substància i densitat. I aquest no és, a pesar de tot, un país de pobles abandonats i de ruïnes. A pesar de tot, a pesar de tanta riquesa perduda, de tanta destrucció i d'una història tan dura, Morella és gloriosament viva, i pot permetre's el luxe rar de mirar el món des d'una altíssima talaia, mentre viu serenament la vida de cada dia.

I per tornar cap a la mar jo recomanaria al visitant de canviar l'itinerari: continuar des de Morella cap al nord, acostant-se si pot ser a alguna antiga masia, pujar al port de Torre Miró, girar a llevant i passar per Herbers —on el palau del baró domina un paisatge de boscos i de verdors d'herba: deu ser honor al seu nom—, i continuar encara per Herbesset, Castell de Cabres i la Tinença de Benifassà. Si el visitant circula amb calma per aquests camins, li passaran per davant perdisos corredors, falcons que vigilen atents, àguiles solitàries i voltors que fan la roda sobre els roquers més alts. Tindrà la rara emoció d'anar per terres d'una puresa de paisatge encara intacta, terres molt amagades i antigues on, per no faltar, no hi falta ni monestir complet i potser excessivament restaurat: des de la carretera de Fredes, la visió a l'hora del capvespre, amb el monestir al fons de la vall, és irreplicable. Hom sent, ací dalt, que és infinitament lluny de la costa, de l'autopista i del soroll diürn i nocturn d'això que en diem vida moderna. El bosc, de Fredes endins, sembla que ha de ser inacabable, a l'hostal de la Morena de la Pobla les costelles fan un gust rigorosament diferent i sucra ametlles en la mel compacta fa recordar els plaers més elementals. Les monges de Benifassà, ja que fan tan difícil la visita, és segur que pregunten per la nostra salvació. I si algun dia puc parlar amb l'abadessa, li demanaré que pregunten també per la salvació d'aquesta part del meu país tan noble i tan bella. Quan ixes d'aquestes muntanyes i tornes a veure allà a baix la mar, per una vegada l'horitzó blau no és causa d'alegria.

Joan F. Mira

Amb la col·laboració de:

